

УДК 821.161.1

Т. А. Мозгова

Особливості християнської антропології М. Гоголя

Стаття присвячена аналізу творчості однієї з найбільш суперечливих постатей у вітчизняній культурі XIX ст. – Миколі Васильовичу Гоголю (1809–1852). Розглядаються особливості становлення релігійної ідентичності письменника та її інтерпретація сучасниками письменника та майбутніми поколіннями.

Ключові слова: християнська антропологія, релігійне проповідництво, духовна криза, демонія безбожного світу, естетичний аморалізм, добро і зло.

Статья посвящена анализу творчества одной из наиболее противоречивых фигур отечественной культуры XIX в. – Николая Васильевича Гоголя (1809–1852). Рассматриваются особенности становления религиозной идентичности писателя и ее интерпретация современниками писателя и потомками.

Ключевые слова: христианская антропология, религиозное проповедничество, духовный кризис, демония безбожного мира, эстетический аморализм, добро и зло.

The tragedy of Gogol as an artist and the thinker was that the more he wanted to study people lit love, the more he encountered those who lived under the law of the struggle for existence. The more he wanted to meet with true Christians, the more shopkeepers were recommended to him like those.

Gogol for the first time in the history of Russian thought comes to the question of aesthetic amorality, with extraordinary sharpness puts the topic of divergence of aesthetic and moral life of man.

Aesthetic essence of immorality was that the human soul is not guided by moral but aesthetic principle. Moral principle is powerless 'cause soul prefers to love only beautiful, but a little man is imperfect and sometimes even ugly. Thus the aesthetic principle in its essence is always beyond morality.

The awareness of this contradiction leads the writer to creation of an aesthetic utopia that based on boundless faith in the power of art in man's willing of love and kindness. The collapse of this utopia chronologically coincided with the staging of the scene brilliant Gogol's comedy "Inspector". It found out that after emergence of this comedy the humanity didn't change for better. This fact led the author of "The Inspector" to the deep emotional shock.

Gogol concludes that the dissociation of aesthetic and ethical principles in the human soul can be united by something more deeper and it can be only religion.

Key words: the Christian anthropology, religious preaching, spirit crisis, deviliad, godless world, esthetic amorism, the Good and the Evil.

Микола Васильович Гоголь – одна з найбільш суперечливих постатей у вітчизняній культурі XIX ст. І досі тривають нескінченні дискусії на кшталт: до західників чи слов'янофілів більш тяжів Гоголь за своїми уподобаннями? Пережив чи не пережив він ту душевну і духовну драму, яка призвела до трансформації його світогляду, що, у свою чергу, знайшло свій прояв у його кардинальному відході від літератури та повному зануренні у пошук релігійної істини? Чи, може, цей пошук релігійної істини був притаманний Гоголю з дитинства і лише з плином часу він нарешті звільнився від художнього полону свого таланту і розгорнувся у сфері релігійного провідництва?

Адже недарма М. Бердяєв вважав Гоголя "найбільш загадковим російським письменником, ... Він значно загадковіший, ніж Достоевський. Достоевський багато зробив сам для того, щоб розкрити всі суперечності та безодні свого духу ... Гоголь же заховав себе і забрав із собою у могилу якусь нерозгадану таємницю. Воістину є в ньому щось жакливе" [1, с. 8]. Навіть В. Белінський, цей найбільш радикальний критик духовної прози письменника, висловив про Гоголя воістину пророчі слова: "Це багато часу мине, і багато поколінь пройде життєвою нивою раніше, ніж Гоголя зрозуміє і належно оцінить більшість" [Цит. за: 2, с. 317].

На думку В. Зеньковського, літературна слава Гоголя завадила тодішньому суспільству сприйняти його як серйозного релігійного мислителя, але саме він "... вніс у російське життя ту тему, яка дотепер є однією з центральних тем російських пошуків, – це тема повернення культури до Церкви" [3, с. 207].

Зрозуміло, що на фоні сьогодинішнього інтересу до релігійності Гоголя, до його "Вибраних місць із листування з друзями" і до "Роздумів про Божественну Літургію", інтересу, який нерідко стимулюється відвертою гонитвою за модою, звернення і переосмислення творчості письменника такими вітчизняними релігійними мислителями, як М. Бердяєв, В. Завітневич, В. Зеньковський, Г. Флоровський, С. Франк, наприкінці XIX – на початку XX ст. було

зумовлене зовсім іншими причинами. На ці причини безпосередньо вказував М. Бердяєв: "Мала відбутися духовна криза, мали бути розхитані всі основи традиційного інтелігентного світогляду, щоб поновому розкрилася творчість великих російських письменників. Тільки тоді став можливим і інший підхід до Гоголя. Старий погляд на Гоголя, як на реаліста і сатирика, вимагав радикального перегляду" [4, с. 9].

Як справедливо відзначав С. Франк, "істинно значиме в релігійному дусі Гоголя лежить не в галузі позитивного будівництва" [5, с. 308], а у галузі, продовжує М. Бердяєв, – "демонії безбожного світу ... У Гоголя було цілковито виняткове за силою відчуття зла, ...Творчість Гоголя є художнім одкровенням зла, як начала метафізичного і внутрішнього, а не як начала суспільного і зовнішнього. Гоголю не дано було побачити образів добра і художньо передати їх. У цьому була його трагедія" [6, с. 8]. На думку спадають аналогічні роздуми А. Шопенгауера про намір Данте зобразити рай і пекло у своїй безсмертній "Божественній комедії". Коли перед Данте постала проблема зобразити пекло, то зробити це було набагато легше, а от із зображенням раю Данте потрапив у досить скрутне становище, бо це здійснити виявилось майже неможливим.

Статус нечистої сили (зла) у гоголівському художньому просторі суттєво трансформувалася із безпосередньої присутності у ранніх творах ("Вечори на хуторі біля Диканьки", "Страшна помста", "Портрет") до опосередкованої наявності у зрілих працях письменника. В таких творах, як "Ніс", "Мертві душі" та ін., нечиста сила з'являється перед читачем вже тільки через своїх "агентів", тобто через приховані і завуальовані прикмети, такі як дорожня плутанина, речове безладдя, гримаси персонажів та пики звірів, нісенітні умовиводи героїв, тобто в усій сукупності гоголівського гротескного стилю. Феномен Мефістофеля, який стверджував, що "я є частиною тієї сили, що безмежно творить добро, але бажає зла" не співпадає з гоголівським розумінням співвідношення добра і зла. "У гоголівському художньому світі, – вказує Ю. Манн, один із найвідоміших сучасних дослідників творчості Гоголя, – в цілому діє інший принцип: ірреальні сили хочуть зла і діють в інтересах зла; питання полягає лише у тому, наскільки це їм вдається" [7, с. 707]. Свого часу М. Кузанський вважав, що творити зло є страшним гріхом, але знати про нього є благом, оскільки було б незрозуміло, яким чином Бог є вільним від зла.

Трагізм Гоголя як художника і мислителя полягав у тому, що чим більше він хотів вивчати людей, осяяних любов'ю, тим більше він стикався з тими, хто жив за законом боротьби за існування. Чим більше він хотів познайомитися з істинними християнами, тим частіше у якості таких йому рекомендували торгашів, сенс життя яких складали акції і облігації. Одночасно цікавим є й той факт, що в тих творах, де Гоголю все ж таки вдавалося уникнути зображення негативних героїв (напр. "Миргород"), зникали і його знамениті ліричні відступи, його "незримі сльози крізь видимий сміх", зникала та все-ленська скорбота і жалість до нещасних представників людського роду, яка геніально знайшла вираз у здивованому питанні Акакія Акакійовича: "Навіщо ви мене ображаєте?", питанні, яке назавжди лишилось німим докором у вітчизняній культурі.

У пошуках істинних християн Гоголь йшов до Храму, а його направляли до банкірської контори або до борделю, запевнюючи, що саме там знаходяться кумири, яким повинна вклонятися сучасна людина. В. Зеньковський вказує на цю суперечність у внутрішньому світі Гоголя як на "... проблему естетичного начала в людині. Гоголь вперше в історії російської думки підходить до питання про естетичний аморалізм, з надзвичайною гостротою ставить тему розходження естетичного і морального життя в людині" [8, с. 206].

Сутність естетичного аморалізму полягала у тому, що душа людини керується не моральним, а естетичним началом. Моральний принцип виявляється безсилим, бо душа воліє любити лише прекрасне, а маленька людина є недосконалою, а іноді навіть потворною. Отже, естетичне начало за своєю сутністю завжди стоїть за межами моралі. Цей принцип був стрижнем культурної парадигми всієї епохи Відродження.

Усвідомлення цієї суперечності приводить письменника до створення естетичної утопії, суть якої полягала у безмежній вірі в силу мистецтва у збудженні людини до добра і любові. Крах цієї утопії хронологічно співпав з постановкою на сцені геніальної комедії Гоголя "Ревізор". Виявилося, що з появою цієї комедії людство ані трохи не змінилось на краще. Цей факт призвів автора "Ревізора" до глибокого душевного потрясіння, наслідком якого і стало цілковите занурення митця у пошук релігійної істини, яке, до речі, ніколи не припинялось і раніше, але було приховане за його художнім талантом.

Гоголь приходив до висновку, що розірваність естетичного та етичного начала в душі людини може об'єднати щось більш

глибоке, і цим глибоким може бути лише релігія. Отже, тепер для митця лише релігія взмозі кардинально змінити душевний склад людини. Хронологічно це знайде своє вираження у знаменитих "Вибраних місцях із листування з друзями", поява яких стала цілковитою несподіванкою для всієї культурної Росії тих часів. По-перше, всі чекали появи другого тому "Мертвих душ", і, по-друге, у цій книзі вперше читач побачив зовсім незнайомого Гоголя. Замість веселого, життєрадісного, благодушного гумориста з'явився нинішній мораліст, який займався лише самобичуванням та намагався при цьому все навкруги систематизувати і втиснути у схоластичні схеми. Сам же письменник зовсім по-іншому оцінював появу своїх "Вибраних місць...", запевняючи друзів, що "книга моя є законним і правильним ходом мого внутрішнього зростання" [Цит. за: 9, с. 418]. Зрозуміло, що "релігійний шлях Гоголя, – писав Г. Флоровський, – був дуже важким, у своїх поворотах і надломах він (цей шлях – Т. М.) не є зрозумілим і навряд чи взагалі його можна пояснити" [10, с. 265].

Якщо естетичне начало уособлювалось у гоголівському художньому таланті, то його моральне начало тепер знаходить свій прояв у його релігійному проповідництві. На думку одного з представників київської школи філософського теїзму кінця XIX – початку XX ст. В. Завітневича, "проповідник-мораліст у Гоголя спочатку мирно уживався з художником, причому перший ховався від людського ока за спиною другого. Коли ж із втратою творчої наснаги художник у Гоголя почав поступово згасати, то на весь зріст постав проповідник-мораліст. Ось ця метаморфоза і впала у вічі сучасникам, які заговорили про перелом, переродження і т. д. Гоголя, не даючи собі звіту в тому, у чому саме полягає сутність цього перелому" [11, с. 405].

Слід підкреслити, що вище окреслене розуміння творчості Гоголя докорінно відрізнялося від інтерпретації гоголівського світогляду В. Белінським, М. Добролюбовим, М. Чернишевським. Особливо це стосувалося першого. У своєму листі до Боткіна, В. Белінський з приводу "Вибраних місць..." Гоголя з обуренням писав: "... Гоголь – це Талейран, кардинал Феш, який все життя обдурював Бога, а перед смертю обдурив сатану" [Цит. за: 12, с. 14], а у відповідь на лист самого автора "Вибраних місць..." Белінський звинуватив Гоголя, по-перше, у прагненні покращати своє матеріальне положення з допомогою виходу в світ "Вибраних місць...", і, по-друге, в абсолютному незнанні душі російського

народу. Закінчувався лист Белінського побажанням Гоголю відректися від останньої своєї праці ("Вибраних місць..." – Т. М.) і цей тяжкий гріх спокутувати новими талановитими творами, подібними до "Мертвих душ".

Як відомо, існує два тексти відповіді Гоголя Белінському, які кардинально відрізнялись один від одного. Спочатку Гоголь написав дуже різкий лист, але оговтавшись розірвав останній і відіслав Белінському коротку відповідь абсолютно іншого змісту.

Перший лист чітко вказував, що послання Белінського справило на Гоголя жахливе враження. Гоголь писав: "Як мені захищатись від Ваших нападів, коли вони є недоречними? ...Своєкорисливих цілей я й раніше не мав, коли мене ще трохи займали спокуси світу, а тим паче тепер, коли мені вже слід думати про смерть... Нічого своїм твором я не хотів випрошувати. Це не в моїй натурі. Слава Богу, я полюбив свою бідність і не промінюю її на ті блага, які вам здаються такими привабливими" [Цит. за: 13, с. 21]. Далі Гоголь не тільки спростовує звинувачення Белінського, але й висуває нові на адресу свого опонента у досить різкій формі. Зокрема, Гоголь стверджує, що "не може судити про російський народ той, хто прожив свій вік у Петербурзі, безперервно займаючись легкими журнальними статейками. Дозвольте мені виголосити, що я маю більше прав говорити про народ. Всі мої твори, за однастайним переконанням сучасників, показують знання... природи російського народу. Що ж ви винайшли такого, у чому проглядає це знання? ... Якими працями ви можете підтвердити це знання?" [Цит. за: 14, с. 21]. І нарешті, побажання Гоголя до Белінського просякнуті не менш неприємними випадками, ніж попередні побажання радикального критика до Гоголя. Ось якими словами закінчує Гоголь свого листа: "Розпочніть вчитися. Вивчати тих поетів і письменників, які виховують душу, а журнальні заняття її лише вивітрюють. Пригадайте, що ви свого часу ледь-ледь навчалися і навіть не закінчили університетського курсу" [Цит. за: 15, с. 21].

Другий лист, абсолютно іншого змісту, стверджував християнську покірність і християнське всепрощення. Отже, із текстів цих двох листів стає зрозумілим, що у цей період життя у внутрішньому світі Гоголя триває ще невпинна боротьба між двома початками: прагненням відповісти на образу образою та вмінням прощати образу і не тримати у серці зла. Як видно, останнє начало ще не стало глибинною потребою душі письменника.

Згодом фізичні та моральні страждання останніх років життя Гоголя привели його до сакраментального висновку, що страждання складають закон духовного життя людини і тому у хвилини смутку Бог є значно ближчим до людини, аніж у хвилини безтурботного щастя. "Найкраще добро, яке отримав я у житті, – писав Гоголь у листі до С. Аксакова, – я здобув у хвилини смутку та туги; і ні за які скарби я не хотів би, щоб у моєму житті не було цих важких хвилин, від котрих нила вся душа і вагався весь розум" [Цит. за: 16, с. 340]. Гоголь впевнений, що все від Бога, а отже, і страждання теж. Чому ж Бог їх нам посилає? – залишається, за Гоголем, Божою таємницею. Люди повинні лише покірливо підкорятися Божій волі, отримуючи користь для душі з усього, що нам надає Бог. Люди повинні просити під час молитви не про зменшення страждань, а про прозоріння душі щодо таємничого смислу цих страждань. Ось чому Гоголь надає молитві такого важливого значення, вважаючи, що Бог не залишить того, хто молиться, навіть не зважаючи на слабкість та мізерність мотивів цих молитов.

Гоголь розрізняв силу молитви, яка залежить від духовної напруги людини під час молитви, від частоти повторення молитви а також від місця її виголошення. Особливо важливого значення він надавав своєму рідному селу Василівка. По дорозі до Єрусалиму Гоголь просить свою мати молитися за щасливе завершення своєї подорожі: "У той час, коли я буду в дорозі, Ви нікуди не від'їжджайте і не залишайте Василівку. Мені дуже потрібно, щоб ви молились за мене у Василівці, а не в якомусь іншому місці" [Цит. за: 17, с. 349].

На думку Г. Флоровського "у Гоголя була дуже небезпечна теорія молитви" [18, с. 265]. Виникає слушне запитання: у чому ж її небезпечність? Адже значення молитовного спілкування в жодному разі і ніколи не заперечувалось християнським катехізисом, але при цьому значення молитви однієї людини заради іншої, а також заради самої себе в історії християнських вчень далеко не завжди вирішувалось одностайно.

Зокрема, слов'янофіл О. Хомяков, будучи близьким товаришем Гоголя, вважав, що християнська молитва є не що інше як виявлення християнської любові. Молитва, яка звернена до Бога однієї людини за іншу, – це є виявлення любові у Богові однієї людини до іншої. А тому молитва істинна є істинною любов'ю, бо коли ти молишся, у тобі молиться і дух любові. У контексті роздумів слов'янофіла О. Хомякова неважко помітити відмінність гоголівського

розуміння значення молитви для християнина, де присутні елементи як егоїзму, так і утилітаризму. В усіх роздумах письменника про молитву майже завжди на перший план виступає його особисте "Я" з його власними інтересами. Саме тому Г. Флоровський, як представник консервативного напрямку у розвитку православного богослов'я угледів егоїстичні нотки в теорії молитви М. Гоголя.

Слід підкреслити, що лише на межі XIX та XX ст. з'явилося і ствердилось кардинально нове бачення гоголівської творчості у працях таких релігійних філософів, як М. Бердяєв, В. Завітневич, В. Зеньковський, Г. Флоровський, С. Франк та ін. Але найбільш рельєфно дане бачення висловив В. Розанов у наступних пророчих рядках: "Нам весь час здавалось, що, як і ми, він "боровся із сумною дійсністю"; половина його діяльності залишалася при такому погляді незрозумілою в ньому; незрозумілим лишається він весь як людина, з його болісними мандрівками із країни в країну, із жадобою бігти з рідної землі, з молитвами, аскетизмом, подорожжю до Єрусалиму, спалюванням 2-го тому "Мертвих душ". Що нам за діло до нього (курсив В. Розанова – Т. М.); адже він ставав помічником *для нас*. Але велика людина варта того, щоб її розгледіли у самій собі. В історії душі своєї, хоча б і одиничної, він може бути більш визначним, аніж суспільство у цілому з усією історією своїх дрібних турбот, хвилювань, сподівань, злості" [19, с. 192].

Література

1. Бердяев Н. Гоголь в русской революции / Н. Бердяев // Духи русской революции. – Рига, 1990. – С. 8–12.
2. Кожушний О., прот. Homo divinus – homo divinus: Гоголь, або Літературний шлях митця від етнографічно-містичної естетики до релігійної істини / О. Кожушний, прот. // Труды КДА. – 2008. – № 8. – С. 316–335.
3. Зеньковский В. Николай Васильевич Гоголь / В. Зеньковский // История русской философии : в 2 т. Ростов-на-Дону, 1999. Т. 1. – 1999. – С. 204–212.
4. Бердяев Н. Гоголь в русской революции / Н. Бердяев // Духи русской революции. – Рига, 1990. – С. 8–12.
5. Франк С. Религиозное сознание Гоголя / С. Л. Франк // Франк С. Л. Русское мировоззрение. – СПб. : Наука, 1996. – 408 с.
6. Бердяев Н. Гоголь в русской революции / Н. Бердяев // Духи русской революции. – Рига, 1990. – С. 8–12.
7. Манн Ю. В. Творчество Гоголя: смысл и форма / Ю. В. Манн. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 744 с.

8. Зеньковский В. Николай Васильевич Гоголь / В. Зеньковский // История русской философии : в 2 т. Ростов-на-Дону, 1999.

Т. 1. – 1999. – С. 204–212.

9. Завитневич В. Религиозно-нравственное состояние Н. В. Гоголя в последние годы его жизни / В. Завитневич // Памяти Гоголя : научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора-летописца под ред. Н. П. Дашкевича. – К. : Типо-литография Р. К. Лубковского, 1902. – С. 338–424.

10. Флоровский Георгий, прот. Пути русского богословия / Георгий Флоровский, прот. – К. : Христианско-благотворительная ассоциация "Путь к истине", 1991. – 600 с.

11. Завитневич В. Религиозно-нравственное состояние Н. В. Гоголя в последние годы его жизни / В. Завитневич // Памяти Гоголя : научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора-летописца под ред. Н. П. Дашкевича. – К. : Типо-литография Р. К. Лубковского, 1902. – С. 338–424.

12. Александровский Г. В. Гоголь и Белинский / Г. В. Александровский // Памяти Гоголя: научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора-летописца / под ред. Н. П. Дашкевича. – К. : Типо-литография Р. К. Лубковского, 1902. – С. 3–51.

13. Там само.

14. Там само.

15. Там само.

16. Завитневич В. Религиозно-нравственное состояние Н. В. Гоголя в последние годы его жизни / В. Завитневич // Памяти Гоголя: научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора-летописца под ред. Н. П. Дашкевича. – К. : Типо-литография Р. К. Лубковского, 1902. – С. 338–424.

17. Там само.

18. Флоровский Георгий, прот. Пути русского богословия / Георгий Флоровский, прот. – К. : Христианско-благотворительная ассоциация "Путь к истине", 1991. – 600 с.

19. Розанов В. О Гоголе / В. Розанов // Розанов В. Уединенное : сочинения. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС, 1998. – С. 175–192.